ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Блануца Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Наукові інтереси: історія українських земель під владою Великого князівства Литовського у XV – XVI ст.

УДК 94 (477.41) “12…/14”

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XIII - XV СТ.

Кирило КАПУСТІН (Київ)

Дослідження присвячене проблемам соціально-економічного та політичного розвитку Київських земель впродовж другої половини XIII – XV ст.

Ключові слова: *Київська земля, монгольська навала, археологічні дослідження, економіка, культура.*

Исследование посвящено проблемам социально-экономического и политического развития Киевских земель на протяжении второй половины XIII – XV вв.

Ключевые слова: *Киевская земля, монгольское нашествие, археологические исследования, экономика, культура.*

The research is devoted to problems of socio-economic and political development of Kyiv lands during the second half of the XIII – XV century.

Key words: *Kiev land, Mongol invasion, archaeological research, economics, culture.*

Незважаючи на відносно обмежену кількість публікацій, питання соціально-економічного та політичного розвитку Київської землі в золотоординські та литовські часи вивчаються, починаючи із другої половини XIX ст. Спираючись на свідчення письмових джерел XVI – XVII ст., дослідники середини XIX – початку XX ст. відзначали або повне запустіння регіону в післямонгольський час та наступне його заселення вихідцями із Карпат (М.П. Погодін), Польщі (М. Бобржинський, К. Шайноха, А. Яблоновський), або збереження автохтонного складу населення, незважаючи на згубні наслідки військової інвазії монголів (В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, М.Ф. Владимирського-Буданова). Як показали наступні дослідження, правими виявились ті дослідники, які спростовували тезу про повне запустіння регіону.

Отже, використавши результати історико-археологічних студій, детальніше розглянемо становище Київської землі в середині XIII – XV ст.

Як відомо, монгольська інвазія призвела до руйнації економічної та політичної системи країни, припинення функціонування великої кількості населених пунктів, загибелі населення. Щоправда, як під час інвазії, так і після неї не всі регіони зазнали однакового рівня спустошення від безперервних нападів загонів кочівників [3, с. 106].

Останнє твердження можливо перевірити, проаналізувавши особливості демографічного розвитку окремих мікрорегіонів. На жаль, сучасний стан джерельної бази, передусім археологічної, дозволяє робити дуже обережні висновки лише щодо особливостей заселення Канівського та Овруцького мікрорегіонів. Перший досліджувався протягом багатьох років експедиціями Т.С. Пассек, В.О. Петрашенко, В.К. Козюби, Л.І. Виногродської, другий – А.П. Томашевського, А.В. Петраускаса, С.П. Павленка [14, с. 78 – 83].

Тож, як показали дослідження, монгольську навалу на Канівщині пережило лише 20% поселень (усі неукріплені) домонгольського часу. Подальше життя виключно на відкритих селищах цілком узгоджувалося з політикою, яку проводила монгольська адміністрація щодо заборони будівництва укріплень. Так, описуючи життя монголів, Марко Поло відзначав, що "…необхідно у всякій області, де є великі міста та багато люду, утримувати війська, а містам не дозволяти будувати стіни та ворота, щоб війська могли вільно пересуватися…" [17, с. 280]. Протягом другої половини XIII – початку XIV ст. відбувається поступове відновлення життя в регіоні, це прослідковується на прикладі виникнення нових поселень на берегах р. Дніпро. У відсотковому відношенні цей показник складає 16%від загальної кількості археологічних пам'яток сер. XIII – XV ст. У XIV – XV ст. спостерігається стрімке покращення демографічних показників. Зазначимо однак, що цей процес був дещо розтягнутий у часі й тривав протягом XIV ст. (30%) та XV ст. (24%).

Що стосується Овруцького мікрорегіону, то тут фіксується дещо інша тенденція. Так, матеріали золотоординського та литовського часів віднайдено на 11 пам'ятках. Більшість із них виникла в X – XI ст. (54%) та XII ст. (27%). На 19% поселень виявлено культурні нашарування виключно XIV ст., що свідчить про початок їх функціонування вже після військових подій середини XIII ст.

Таким чином, порівняльний аналіз хронології археологічних пам'яток післямонгольського часу окремих мікрорегіонів показав існування двох відмінних тенденцій. Так, в Канівському мікрорегіоні монгольську інвазію пережили лише окремі населенні пункти. Утворення нових відбулося вже після військових дій, що пов'язано з певною стабілізацією у відносинах Орди з Руссю в другій половині XIII ст. Наступна колонізаційна хвиля (і найбільша, судячи з кількості пам'яток) відбувалася в XIV – XV ст. і, можливо, була пов'язана з утвердженням Литовської держави Ольгерда на територіях Дніпровського правобережжя в другій половині XIV ст. Дещо інші процеси відбувалися на Овруччинні, яка знаходилася в стороні від основного напрямку руху татар. Кількість археологічних пам'яток, що пережали військову інвазію середини XIII ст., тут значно більша, порівняно з іншими територіями. Щоправда, значних демографічних сплесків тут не відбувалося, лише в XIV ст. спостерігався ріст кількості поселень, що пов'язано також із подіями 1362 р. та перемогою Ольгерда у битві на Синіх Водах [14, с. 81].

Досить стабільним, незважаючи на зміну військово-політичної кон'юнктури, залишалося становище церкви. Збереженню виключного статусу християнства сприяла політика, що проводилася ординською адміністрацією стосовно православної церкви – "не порушуючи чужої релігії, спонукати її церковнослужителів молитися за хана своєму божеству по своїй вірі" [5, с. 100]. На користь такої думки вказує й той факт, що на території Печерського монастиря та поблизу нього виявлено найчисельніші монетно-речові скарби (90% знайдених монет XV ст. походить саме із цього району) [11, с. 178]. Окрім того, на території колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської Лаври досліджено залишки залізодобувного, ковальського, ремісничого та ювелірного виробництв, які функціонували починаючи з другої половини XIII ст. і до початку XV ст. Зібраний за час розкопок матеріал та особливості житлового домобудівництва дозволили В.М. Гончару говорити про належність його мешканців до вотчинних ремісників другої половини XIII – XIV ст., що мешкали тут сім'ями [7, с. 185].

У цьому контексті згадаємо про досить поширений в історичній літературі міф про цілковите зруйнування монголами в 1240 р. всіх давньоруських кам'яних монументальних споруд. Він базується, перш за все, на свідченнях

авторів XVI – XVII ст. та мовчанні джерел більш раннього часу. На думку Г.Ю. Івакіна, така міфологема склалася в результаті ретроспекції відносин церкви із Золотою Ордою після прийняття останньою ісламу в XIV ст. на більш ранню епоху, на часи, коли діяли зовсім інші політичні, релігійні та психологічні фактори [12, с. 64]. Звичайно, головною причиною руйнування київських храмів стала монгольська навала, яка, безумовно, негативно вплинула на стан монументальних споруд міста. Щоправда, останні нищилися не стільки під час військових дій 1237 – 1241 рр., скільки протягом наступних століть через відсутність ресурсів та коштів на підтримання їх справного функціонування [10, с. 77].

Окрім того, певна частина храмів могла бути знищена під час штурму міста в 1240 р., 1416 р. та 1482 р. Не останню роль у процесі руйнування київських святинь відігравали пожежі, землетруси та повені. Суттєвим фактором, який негативно позначився на стані монументальних споруд не лише Київської, але й інших земель, стала заборона польського короля Казимира IV (підтверджена в 1481 р.) ремонтувати та відновлювати православні церкви [12, с. 64].

На окрему увагу заслуговує питання фортифікаційного будівництва, його масштабів, будівельних технік тощо. Першим, хто спробував схарактеризувати оборонне зодчество литовської доби, був М.С. Грушевський, який, проаналізувавши повідомлення письмових джерел, відзначив спадковість у техніці зведення замків XV – XVI ст. з укріпленнями більш раннього часу [8, с. 14]. Наступні історико-археологічні студії підтвердили основні положення концепції українського історика-медієвіста.

Отже, як показали археологічні дослідження, фортифікаційне будівництво Київської землі середини XIII – XV ст. ґрунтувалося на досягненнях та традиціях давньоруського часу. Як і в XI – XIII ст., дерев'яно-земляні укріплення зводилися в найбільш захищених природою місцях, з максимальним використанням особливостей рельєфу місцевості. У середині XIV ст. відбулася еволюція замкового будівництва, викликана появою та поширенням вогнепальної зброї. Найбільш яскравим її проявом стало збільшення кількості та поступове винесення за межі укріплених стін, "в сторону поля" [18, с.136],башт, з яких захисники укріплень вели фланкуючий обстріл по нападниках. Ділянки стін між баштами (прясла) намагалися робити максимально прямими, щоб фланкуючий обстріл був найбільш успішним [20, с. 15]. Саме завдяки появі бойових башт (спочатку з напільної сторони, а згодом за периметром міських укріплень) підвищилась обороноздатність замків. Після цього напади атакуючих стримували не лише за допомогою стрільби з луків та самострілів, але й використовуючи гарматний вогонь [18, с. 135].

Одночасно із зведенням укріплень засновувались та розвивались неукріплені поселення, хутори, погости. Адже, як відомо, у XIV – XV ст. замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [6, с. 56 – 58]. І як слушно зауважив О.М. Андріяшев, "поява міста негайно відбивалася на ході колонізації цілої округи: населення втрачало свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалось на землю" [1, с. 69].

Планомірні дослідження відкритих поселень Київської землі показали, що вони, як правило, розташовувались у тих же топографічних умовах, що і вдавньоруський час [4, с. 397 – 398]. Більшість із них займали місця вздовж берега річки. Дещо менше відомо поселень на мисах, утворених поворотом русла ріки, або в місці впадіння в неї іншої річки чи струмка, значно менше – пам'яток, розташованих на узвишшях, у заплавах та на природних останцях. Розміри поселень також були різними, проте, як правило, вони займали площу

до 1 га, і лише деякі з них були більшими за 3 га. Переважання малодвірних поселень було викликано об'єктивними чинниками, адже така форма господарювання в умовах орного землеробства потребувала постійної присутності господаря для догляду та проведення угноєння полів [16, с. 306 – 362].

Маловивченими залишаються могильники досліджуваного регіону, що пов'язано зі складністю їх фіксації на місцевості (розташування в межах міста та поступовий розвиток або деструкція поселенських інфраструктур призводили до їх руйнування). Загалом же, можна говорити про існування двох поховальних традицій: перша – християнська, згідно з якою померлих ховали головою на захід, горілиць із руками, складеними на грудях або животі, і без супроводжувального інвентарю; друга – зустрічається на південних кордонах досліджуваного регіону і є характерною рисою пізньокочівницьких поховань, згідно з якою померлі лежали в прямокутних або овальних ямах повернуті головою на схід (інколи з незначним відхиленням на північ, південь або захід). Поховальний інвентар представлений виробами із чорного та кольорового металів, монетами тощо.

Досить цікавою групою археологічних пам'яток Київської землі є печерні комплекси, переважну більшість яких виявлено вздовж берега р. Дніпро в районі сучасного м. Києва. Спостереження за хронологією виявлених комплексів дозволило простежити тенденцію до продовження функціонування підземних об'єктів давньоруського часу протягом наступних золотоординського та литовського періодів, адже саме в другій половині XIII ст., незважаючи на монгольську навалу, продовжували активно розвиватись більшість київських монастирів, оскільки монгольська адміністрація толерантно ставилась до церкви та її прислужників, принаймні до часу ісламізації Золотої Орди у 1312 р.

Одним із найбільш дискусійних питань сучасної археологічної науки є проблема розвитку матеріальної культури населення регіону впіслямонгольський час. Вивчення археологічних колекцій, зібраних за час стаціонарних розкопок та розвідок південноруських пам'яток середини XIII – XIV ст., дозволило С.О. Біляєвій зробити висновок про подібність матеріальної культури давньоруського та золотоординського часів [3, с. 108]. Так, встановлено, що житлове будівництво Київської землі середини XIII – XV ст. відзначалося розмаїттям конструктивних рішень та будівельних методик. На одній території зводили різні типи будівель (із заглибленим котлованом та наземні) із каркасно-стовповою, зрубною та комбінованою конструкцією стін, у будівництві яких використовували різні будівельні техніки та матеріали, а також типи планування житлового простору. Техніка будівництва хоча і зазнала певної деградації в порівнянні з XII – XIII ст., але залишалася за своєю суттю давньоруською.

Аналіз колекцій керамічного посуду також дозволив простежити тенденцію до збереження давньоруської традиції виготовлення гончарних виробів протягом середини XIII – XV ст., незважаючи на негативні явища в економіці після монгольської навали 40-х років XIII ст. [2, с. 37 – 38; 3, с.76 – 77]. Кераміка цього часу вирізнялася різноманітністю форм та орнаментальних мотивів. Особливо яскраво це виявилось у XIV – XV ст., коли розширився не лише асортимент виробів із глини (з'явилися нові типи посуду, домашнього начиння, кахлі), а й покращилася їхня якість, прийоми орнаментації тощо.

Такі самі тенденції відмічено в металургійному, деревообробному, косторізному виробництвах. Приміром, металургійне виробництво та ковальська справа репрезентовані знахідками як виробничих споруд, так і артефактами побутового (ножі, ножиці, замки, ключі, кресала, підковки для

чобіт, пряжки, голки із рухомим стрижнем, гачки, блешні, ості), сільськогосподарського (лемеші, серпи, коси, окуття лопат), ремісничого (струги, долота, різці, шила, голки) та військового (вістря стріл, фрагменти сокир, шпори, стремена, вудила, підпружні пряжки, застібки від пут, підкови, скребниці) призначення. Щодо асортименту залізних виробів, технологічних схем та якості металу, то вони не відрізнялися від давньоруських аналогів [2, с. 37 – 39]. Адже, як відзначали В.І. Зав'ялов, Л.С. Розанова, Н.М. Терехова, сформована у домонгольський час структура давньоруського ремесла дозволила зберегти навіть в умовах руйнування багатьох політичних структур та економічних зв'язків усталеність та спадковість традицій [9, с. 102]. Щодо виробів із дерева, каменю, кістки та рогу, то вони є нечисленними й представлені дерев'яними ємкостями для зберігання продуктів, гребінцями, кістяними деталями руків'їв ножів, шил та інших артефактів, а також жорнами, кам'яними грузилами, точильними брусками, ливарними формочками тощо.

Насамкінець згадаємо про етнічний склад населення досліджуваних територій у післямонгольський час. Як відзначав П.Г. Клепатський, населення Середнього Подніпров'я з однієї сторони, "не было истреблено или уведено в плен ни тюрками, ни монголами", а з іншої – "оно и не выселилось ни на север, ни на запад, продолжая въ массе своей оставаться на старых местах" [16, с. 351]. Одним із основних факторів росту чисельності населення була його міграція (феодально-залежного та вільного) з інших земель та, звичайно ж, природній приріст [21, с. 25]. Окрім власне кажучи слов'янського етносу, в містах Київської землі проживали чемериси, волохи, німці, мордвиновичи, жидовини, поляки, вірмени, литвини, татари тощо [16, с. 323]. Наприклад, за даними люстрацій 1545 – 1552 – 1571 рр. в Житомирі окрім русинів проживали німці, татари, литвини та поляки [16, с. 211]; в Чорнобилі – татари та поляки; в Каневі – чемериси, волохи, німці, мордвиновичі, жидовини [16, с. 257, 323]; у Києві – литвини, татари, німці, вірмени [16, с. 282]. Підтвердженням існування вірменської громади в Києві може бути знахідка ґрунтового могильника XV ст. по вул. Андріївській, 7/9 (протягом 1984–1985 рр. розкопано 28 поховань) [13, с. 105, 106]. На думку П.М. Покаса, зібраний за час робіт палеоантропологічний матеріал за більшістю ознак виявив схожість із кавказькими серіями (краніологічні колекції пізнього середньовіччя з території Вірменії) [19, с. 136]. Утворення цього археологічного комплексу пов'язують із "манглі-гіреєвою ісказою" і датують 1482 р. [13, с. 113].

Як бачимо, в історії Київської землі досі залишається багато малодосліджених питань. Їхня подальша розробка – справа майбутнього. Використання комплексного підходу для аналізу широкого кола проблем дозволить досить точно реконструювати особливості історичного розвитку регіону в так звані "темні" віки його історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / А.М. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 34 – 89.

2. Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С. 36 – 45

3. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К.:Наук. думка, 1982 – 119с.

4. Беляева С.А. Селища / С.А. Беляева // Археология УССР. – К.:Наук. думка, 1986 – Т. 3. – С.396 – 404.

5. Веселовский Н.И. О религии татар по русским летописям / Н.И. Веселовский // ЖМНП – 1916 – №7 – С.81–101

6. Виногродська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV–XVII ст. / Л.І. Виногродська // Сучасні проблеми археології: збірка наукових праць. – К.:Інститут археології НАН України, 2002 . – С. 56 – 58.

7. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987 – 1988 рр. / В.М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 167 – 186.

8. Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – № 2.– С.1 – 33.

9. Зав'ялов В.И., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Русское кузнечное ремесло в золотоордынский период и эпоху Московского государства / В.И. Завьялов, Л.С. Розанова, Н.Н. Терехова.

10. Ивакин Г.Ю Киев во второй половине XIII – XV вв. / Г.Ю. Ивакин // Труды V Международного конгресса археологов славистов. Киев, 18 – 25 сентября 1985 г. – К., 1988. – С.74 – 77.

11. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін – К.: Наук. думка, 1996.– 271с.

12. Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие / Г.Ю. Ивакин // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.:Наука, 2003 – С. 59 – 65.

13. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984 – 1985 рр. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. – К, 1993. – С. 104 – 133.

14. Капустін К.М. Тенденції демографічного розвитку Правобережжя Київської землі у середині XIII – XV ст. / К.М. Капустін // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 10 – 12 квітня 2009 р.) – Чернігів, 2009 – С. 78 – 83

15. Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X – XV вв. (по археологическим материалам) / А.В. Кирьянов // Материалы и исследования по археологии СССР – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959 – № 65 – С.306 – 362.

16. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2007. – 480 с.

17. Книга Марко Поло / Отв. ред. И. П. Магидович – М., 1955. – 376с.

18. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков. / В.В. Косточкин – М.:Издательство Академии наук, 1962 – 287с.

19. Покас П.М. До палеоантропології київського Подолу XV – XVII ст. / П.М. Покас // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 – 1989 рр. : Збірник наукових праць – К.: Наук.думка – С.134 – 137.

20. Раппопорт П.А. Древние русские крепости / П.А. Раппопорт – М.: Наука, 1965. – 86 с.

21. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас – К.: Наук. думка, 1989. – 232с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Капустін Кирило Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви.

Наукові інтереси: археологія та історія доби середньовіччя та Нового часу.